

Det osmanska riket och det moderna Turkiet – föreläsning på historiedagarna i Västerås 16-18 september

Den turkiske författaren och poeten Nazim Hikmet liknade Turkiet vid en häst med huvudet på den europeiska kontinenten men med kroppen kvar på den asiatiska kontinent varifrån turkarna vandrat västerut.

Redan de första osmanska sultanerna hade så att säga siktet inställt på Europa och de betraktade sitt välde som efterföljare till det romerska riket och efter erövringen av Anatolien kallade de det följaktligen för Mamalik-i-Rum. De hade således samma politiska drömmar som de tyska och frankiska kejsarna.

Skillnaden var att de ville återerövra och återupprätta det tidigare romerska imperiet österifrån. Konstantinopel fick efter erövringen 1453 epitetet det andra Rom och staden gavs ett grekiskt namn, Istanbul, från eis ten polin (i staden). Mehmet erövraren som intog staden blev kejsar-i-Rum, romersk kejsare, och de europeiska delarna av väldet kallades för Rumelien. Han lät sig avporträtteras av den italienske målaren Gentile Bellini och anställde italienska humanister som dagligen läste för honom ur Herodotus och Livius historiska verk. För sultanerna var, skriver Claudio Magris, Wien "det gyllene äpplets stad" som man förgäves försökte erövra för att göra till huvudstad i det "romerskt-muslimska" världsimperium man strävade efter att upprätta. Lite tillspetsat kan hävdas att medan Napoleon 1806 gjorde slut på resterna av det heliga romerska av tysk nation så försvann det romerska imperiet i öst först när Atatürk avskaffade kalifatet den tredje mars 1924.

Uppblandningen med den inhemska befolkningen och sedan med invandrare och flyktingar från Balkan och Kaukasus bidrog genom århundradena till att skapa en etnisk blandning och en unik symbios av västerländsk och österländsk kultur. Religionen sågs inte som något problem eftersom islam betraktades som en fulländning av de båda övriga monoteistiska religionerna. Religionstillhörigheten var därför ovidkommande så länge undersåtarna betalade skatt. Den tolerans som det osmanska riket visade mot oliktankande är ett av de första exemplen i historien på pluralism och kan tjäna som ett exempel för dagens Europa. Vid flera tillfällen blev riket en tillflyktsort för dem som förtrycktes och förföljdes i Europa, som 1492 då tusentals judiska flyktingar från Spanien fick skydd, under den ryska framryckningen i Kaukasus och under 1800-talet då många av folken där flydde till Anatolien.

Det osmanska riket, som officiellt var muslimskt, bestod av folk som tillhörde fyra trosriktningar, muslimer judar, ortodoxa kristna (slaver, greker, rumäner och

araber) samt armeniska kristna. Så sent som 1910, när stora delar av väldet på Balkan redan gått förlorade, var bara 50 procent av befolkningen muslimer medan de ortodoxa upp gick till 41 procent, katolikerna till sex procent och tre procent var druser, nestorianska kristna och judar.

Under större delen av sin historia var det osmanska riket en viktig faktor i den europeiska politiken, ofta som erövrare i likhet med alla europeiska stormakter men i bland i nära allians med viktiga europeiska aktörer. I kampen om överhögheten över det heliga romerska riket mellan Karl den femte av Spanien och Frans den förste av Frankrike, träffade den senare redan 1536 en överenskommelse med Höga porten om en gemensam attack mot de italienska småstaterna. 1588 föreslog drottning Elisabet av England en allians med sultanen Murad den andre mot den spanske kungen Filip den andre med motiveringen att Spanien var en nation av avgudadyrkare och att de båda som företrädare för en strikt monoteism borde ingå en allians mot de opålitliga katolikerna. Vårt land styrdes ju under fem år från Bender i det osmanska riket och på julafton 1739 ingicks ett avtal om fred, enhet och vänskap vilket var det osmanska rikets första avtal med en kristen stat. Detta gav Sverige beteckningen Turkiets äldsta vän bland de kristna makterna och Sveriges ambassadörer i Istanbul gavs företräde framför alla andra maktens representanter i det osmanska protokollet.

Med Krimkriget 1853-1856 ändrades bilden på nytt. En koalition bestående av Storbritannien, Frankrike, Sardinien och det osmanska riket stoppade Rysslands strävanden att utnyttja det senares svaghetstillstånd och hotande sönderfall.

I det fredsfördrag som undertecknades i Paris blev det osmanska riket – "Europas sjuke man" - en del av den så kallade europeiska konserten och var där med om att bestämma Europas framtid tillsammans med Österrike, Frankrike, Storbritannien, Preussen, Sardinien och Ryssland. De tidigare osmanska provinserna Moldova och Valakiet (sedermera Rumänien) och Serbien erkändes visserligen som självständiga furstendömen men Höga Porten fick nu ett erkännande som en europeisk makt. I Parisfördraget erkändes Osmanska riket som en del av den europeiska maktbalansen. Dess artikel 2 gav det rätten att "take part in the benefits of international law and the Concert of Europe".

Detta skedde samtidigt som sultanerna gjorde stora ansträngningar att reformera och så att säga förvästliga imperiet. Dessa reformer, som fick sin inspiration från utvecklingen i Frankrike, ledde till att en rad osmanska institutioner avskaffades, armén moderniserades, den statliga administrationen centraliserades, ett postväsende öppnades, en obligatorisk grundskola infördes samtidigt som ett

franskspråkigt gymnasium grundades och en ny civil- och strafflag antogs. Reformerna ebbade ut efter det att Frankrike besegrats av Preussen i 1871 och som en reaktion betonades åter den islamiska karaktären av imperiet till förfång för västerniseringspolitiken. Reformperioden (Tanzimat) under åren 1839-1876 hade dock djupt förändrat imperiet även om alla dess mål inte uppnåddes.

Under slutet av 1800-talet sökte den ungosmanska rörelsen återigen inspiration från Europa, då särskilt Frankrike och England. Den förespråkade en konstitutionell regering och diskuterade öppna frågor om medborgerliga fri- och rättigheter. Efter stark motreaktion från sultanen drog sig ungosmanerna tillbaka från den politiska scenen men deras frihetsideal och moderniseringsideal överlevde och togs sedan upp av ungturkarna som med stöd av den västorienterade militära eliten valde den revolutionära vägen. En av ungturkarnas bestående gärningar var att de påbörjade en turkisk nationsbyggnadsprocess kombinerad med en västernisering som de betraktade som ofrånkomlig för en turkisk nations överlevnad.

Turkiets närmande till Europa började således inte med Atatürk och den turkiska republikens tillkomst utan hade inletts börjat ett århundrade tidigare. Redan då började begreppet Avropa att förknippas med effektivitet, kunskap och modernitet.

Dessa reformansträngningar tjänade som en inspirationskälla både för de reformer som Mustafa Kemal Atatürk genomförde efter Osmanska rikets sammanbrott och för hans strävanden att ur det osmanska imperiets ruiner skapa ett modernt Turkiet med de europeiska nationalstaterna som förebild:

Civilisation, det är västvärlden, den moderna värld som Turkiet måste bli en del av om det skall överleva, nationen är fast besluten att exakt och fullständigt både till innehåll och form anta den livsstil och de metoder som vår tids civilisation erbjuder alla stater.

Redan för 80 år sedan var därmed Turkiets europeiska väg klart utstakad. Atatürk strävade efter att skapa en modern, homogen och sekulär nationalstat. över samhället. Ernest Gellner kallade kemalismen för lika reaktionär och dogmatisk som varje form av religiös ortodoxi. Nationen måste hållas i handen är ett yttrande som han såg Turkiets osmanska och islamiska arv som det största hindret för sitt projekt. Han vidtog därför drastiska åtgärder för att undanröja dessa hinder. Kalifatet avskaffades liksom de religiösa domstolarna, söndag blev helgdag i stället för

fredag, böneutropen fick bara ske på turkiska, det latinska alfabetet och en ny kalender infördes liksom efternamn, en ny klädedräkt föreskrevs där fezen ersattes med en cylinderhatt och kvinnorna gavs rösträtt. Schweiz fick stå modell för en ny civillagstiftning samtidigt som den italienska straff- och den franska förvaltningslagen övertogs.

Detta nya system, kemalismen, var dock bara västerländskt till sin form men auktoritärt och dogmatiskt i sin substans. Reformerna dikterades uppifrån och västerniseringen hängdes i mycket upp på symboler medan västerländska koncept som representativt styre, pluralism och yttrande- och tankefrihet kom i bakgrunden. Genuint demokratiska reformer såg snarast som opassande för Turkiet. Bara genom ett starkt centraliserat system skulle visionen om ett europeiskt Turkiet kunna bli verklighet. Religionen betraktades som en vidskepelse som måste hållas under kontroll och även det osmanska rikets stora kulturella arv sågs som ett hinder eftersom det påminde om en Orient som Turkiet definitivt skulle lämna bakom sig.

Republikanismen sattes över demokratin, en konstruerad etnisk och religiös homogenitet över mångfalden, militären över det civila samhället och staten tillskrivs Atatürk. Försöken att radikalt omskriva turkisk kultur, historia och identitet ledde till en permanent *Kulturkampf* mot det egna samhället som i sin tur blev ett hinder i vägen för den övergång till en västerländsk liberal demokrati som var den uttalade målsättningen. Det nya Turkiet blev en enpartistat fram till 1946.

Grundpelarna i den kemalism som låg bakom detta projekt var sekularism enligt den franska modellen och nationalism. Ett statligt religiöst direktorat – Diyanet – inrättades för att hålla de religiösa yttringarna under kontroll. Denna påtvingade sekularisering fick två paradoxala konsekvenser för turkisk islam. Dels gav den en identitet åt oppositionen mot kemalismens auktoritära och antidemokratiska tendenser och samtidigt bidrog den till att modernisera och reformera religionen som en motkraft till kemalismen, vilket i förlängningen lett fram till en utveckling i riktning mot en islamsk variant av kristdemokratin.

Den andra pelaren bestod i upprättande av en nationalstat. Kemalismen såg nationen som en historisk nödvändighet som i sin tur krävde att alla medborgare skulle omfatta samma kultur, identitet och syn på världen och inte som en frivillig sammanslutning av individer med olika subidentiteter inom ramen för en övergripande turkisk identitet.

Genom detta projekt skulle de många folk som kommit som flyktingar eller som i tidigare generationer flyttat in från Kaukasus och Balkan, albaner, bosniaker,

makedonier, pomaker, bulgarer, tatarer, lazer, tjerkeser, tjetjener m fl, fås att omfatta en ny identitet och bli turkar, ett begrepp som under den osmanska tiden haft en starkt nedsättande karaktär och närmast haft betydelsen bondlurk. Än i dag bankas uttryck som att en turk är värld hela världen och lycklig är den som får kalla sig turk in i medvetandet. Ironiskt nog skedde denna integration på basis av det osmanska nationsbegreppet där religionen utgjorde basen. Efter det turkisk-grekiska kriget 1921 skedde således ett befolkningsutbyte där turkisk talande ortodoxa kristna från Anatolien byttes ut mot grekisk talande muslimer från de tidigare europeiska delarna av det osmanska väldet. De enda undantagen från denna på religion baserade assimilering var de religiösa minoriteter som erkändes av Turkiet i Lausannefördraget, d v s judar, armenier och grekisk-ortodoxa.

Universitetet i Tübingen identifierade i en studie för några år sedan ett femtiotal olika etniska och religiösa subgrupper i Atatürks konstruerade turkiska nation. Många hade som Atatürk själv med en makedonisk mamma och turkisk pappa en blandad etnisk bakgrund och dessa ammade lättare den nya identiteten medan denna kombination av påtvingad sekularisering och turkifiering var betydligt mera svårsmält för kurderna. Redan Xenophon omnämner på 400-talet före Kristus "kurdochoi" i Anatoliens sydöstra bergstrakter. Även om några av de främsta förespråkarna för en ny turkisk identitet, som Ziya Gökalp, själva var av kurdisikt ursprung vägrade det regionalt sammanhållna och religiöst präglade feodala kurdiska stamsamhället att acceptera denna nya turkiska identitet där kurderna klassificerades som bergsturkar. 1925 utbröt den första av många kurdiska revolter som kulminerade i det inbördeskrig som på 1990-talet krävde över 30 000 människoliv. Ernest Renans definition av en nation som en daglig folkomröstning kunde därför aldrig slå rot.

Genom att ersätta det arabiska med det latinska alfabetet vände sig Turkiet medvetet mot väst och bröt en stark länk till sitt muslimska arvegods. Genom att den nya generationen inte fick lära sig det arabiska alfabetet blev de totalt avskurna från den osmanska kulturen och dess värderingar.

Språkpurister förespråkade en total utrensning av alla ord av icke-turkiskt ursprung och en del av förändringarna var så stora att de hotade att helt undergräva språkförståelsen. När Atatürk personligen för första gången introducerade det nya språket, för övrigt i ett tal riktat till den besökande svenske kronprinsen Gustav Adolf 1934 i Ankara, sägs inte ens tolken ha förstått det budskap han framförde. Enligt en närvarande påminde Atatürk under framförandet om en skolpojke som just lärt sig läsa. Atatürk gjorde nu ett lingvistiskt utspel som var svårsmält för språkexperter men välkomnades av nationalisterna. Han presenterade sin

solspråksteori, enligt vilken turkiska var alla språks moder och alla främmande ord därmed ursprungligen turkiska. Enligt denna teori uppstod det mänskliga språket när den första primitiva människan vände ansiktet mot solen och utbrast i ett utdraget Aa. Detta ljud sades motsvara turkiskans långa a som ursprungligen enligt denna teori inte bara skulle ha haft betydelsen sol utan även Gud och vatten och tid. Senare kom alla ord och deras betydelser att utvecklas från detta långa a. Om man inte kunde hitta en lämpligt turkisk ekvivalent till ett arabiskt eller persiskt eller annat utländskt låneord kunde man således ändå behålla detta utan att bryta mot det turkiska språkets renhet. Ordet för soldat – asker- vars ursprung är arabiskt härledde Atatürk till turkiskans asik –vinst- och er –man- en soldat är således en man som är en tillgång för sitt land.

Som en konsekvens av denna teori hävdade Atatürk också att alla folk ursprungligen härstammade från turkarna, således även de folk som funnits i Anatolien före deras ankomst dit och att därmed även till exempel den hittiska civilisationen egentligen var turkisk. Även Amerikas indianer var egentligen turkar som tagit sig över Berings sund. Niagara kom från de två turkiska orden Ne yaygara (vilket tumult) och Amazonas härleddes från ama zun (men det är långt). För en förvånad amerikansk journalist förklarade Atatürk att Turk- och Caicos-öarna i Karibien fått sitt namn efter turkarna vilket var en förklaring till att huvudstaden i dag heter Grand Turk. I själva verket har öarna fått sitt namn efter en kaktus som påminner om den fez som Atatürk förbjöd som huvudbonad.

Efter Atatürks död i november 1938 upphörde den akademiska undervisningen om solspråksteorin. På frågan varför fick en student som svar i sin tur en fråga av sin professor: "När solen har dött, överlever då dess teorier?"

Dessa befängda teorier övergavs men inte Atatürks målsättning att skapa en distinkt turkisk kultur som var skild från arabvärlden och anpassad till västerländskt tänkande. För att distansera sig inte bara från det osmanska imperiet utan även från den arabiska nationalismen och från Balkan skiftades fokus mot Anadolu (Anatolien) som skulle utgöra essensen i den nya turkiska staten och även framställas som vaggan för den turkiska kulturen. Anatolien var mera turkiskt än övriga delar av det tidigare imperiet som nu fallit offer för arabisk, grekisk, serbisk, albansk och bulgarisk nationalism.

Ända fram till 1995 när det islamistiska välfärdspartiet började växa sig starkt tilläts inga jämförelser mellan arabisk och turkisk kultur i geografi- eller historieböcker men nu började frågan var Turkiet hör hemma väckas på nytt. Välfärdspartiet var öppet kritiskt mot sekularisternas närmande till EU. Om Turkiet i stället återanknöt

till den muslimska världen skulle man slippa förödmjukelsen att stå som en tiggare framför den europeiska dörren eller för att citera Erbakan: "I stället för att 65 miljoner skall ha en turkisk identitet som alla avskyr föredrar vi en miljardstor muslimsk identitet." När Erbakan blev premiärminister 1997 gjorde han följdriktigt sitt första utlandsbesök i arabvärlden men Egyptens president Mubarak vägrade ta emot honom och i Libyen blev han av Qadhafi uppläxad för den turkiska politiken i kurdfrågan. I arabvärlden var Turkiet förknippat med osmansk imperialism och försöken att skifta lojalitet till den muslimska och arabiska världen slutade med en ansiktsförlust för de turkiska islamisterna som snart tvingades från makten efter militärens påtryckningar i vad som kallats den första postmoderna kuppen.

När Erdogan så blev premiärminister efter valet i november 2002 fruktade många att denna process skulle upprepas och att denne skulle följa en dold agenda med syftet att genom en salamitaktik gradvis islamisera den sekulära republiken.

De som hade sett Turkiets väg mot Europa som ett sätt att undertrycka den muslimska identiteten har nu i stället fått bevittna hur ett islamistiskt parti bedrivit en reformpolitik som öppnat vägen för medlemskapsförhandlingar med EU. Efter militärkuppen 1980 infördes en tioprocentsspärr i parlamentsvalen för att förhindra att islamistiskt färgade partiet skulle kunna sätta några käppar i hjulet på Atatürks europeiska moderniseringsprojekt. Just på grund av denna spärr fick AKP nu med drygt 32 procent av rösterna en betryggande egen majoritet i parlamentet som i sin tur var en förutsättning för de reformpaket som ledde fram till beslutet i Köpenhamn i december förra året om en förhandlingsstart för Turkiet.

Som en historisk ironi som Atatürk knappast kunde förutse är det religiöst färgade AKP och kurderna nu de främsta förespråkare för Turkiets EU-medlemskap och den europeiska hemhörighet som var Atatürks politiska målsättning medan motståndet är starkast i just de institutioner - armén och republikanska folkpartiet (CHP), som han själv skapade för att nå detta mål. På två år gjorde Erdogan mer än alla tidigare turkiska efterkrigspartier för att föra in Turkiet på denna väg och kurderna ser i EU en möjlighet att inom ramen för en turkisk nationalstat kunna ge uttryck för sin egen språkliga och kulturella identitet.

Sammanfattningsvis har Atatürks turkiska stat varit för sekulär för sunniterna, som i ett EU-medlemskap ser en garanti för att de skall kunna utöva sin religion utan den sekulära statens kontroll. Den var vidare för turkisk för kurderna och för sunnitisk för aleviterna. De senare som kanske uppgår till mellan 15-20 miljoner och som består av både turkar och kurder kräver nu en officiell status för sina bönehus,

"cemevis", där de vill utöva sin religion som kan betecknas som en synkretism av shi'ism och centralasiatisk shamanism.

Även andra grupper vill nu göra sin stämma hörd och ge uttryck för sin identitet och särart som azerier, tjeckesser, de georgisktalande lazerna, araberna i Hatay, assyrier/syrianerna och många andra folk vill som till exempel hemshinerna i bergen vid Svartahavskusten med sin armeniska dialekt.

Man kan därför säga att reformprocessen innebär att "the Ottoman empire strikes back". De grundpelare som detta byggde på, religion, etnisk mångfald och ett imperialt arv som kemalismen försökte göra rent hus med gör sig på nytt påmind och utvecklingen går nu från turkarnas republik till republiken Turkiet där man kan känna sig välkommen och hemma som sunnit, alevit eller kurd och där de olika identiteterna kompletterar varandra, något som de renläriga kemalisterna och de sekulära fundamentalisterna i vad som brukar kallas den djupa staten, armén och byråkratin, ser som ett hot mot Atatürks nationsbygge.

Dessa båda institutioner som Atatürk byggde sitt moderniseringsprojekt på är nu, tillsammans med det parti han skapade, det demokratiska folkpartiet, (CHP) de inhemska krafter som starkast spjärnar emot på Turkiets väg till EU. Ett närmast komiskt exempel på byråkratins motstånd är en deklaration från miljö- och skogsministeriet i mars i år, där det tillkännages att den röda räven vulpes vulpes kurdistanica numera bara skall heta vulpes vulpes och att fårrasen ovis armeniana döpts om till ovis orientalis anaticus. De nu avskaffade namnen var, hette det från ministeriet, ett påfund av illasinnade utländska krafter.

Ett allvarigare exempel på den djupa statens motstånd är det åtal som väckts mot författaren Orhan Pamuk för att denne betecknat massakrerna på armenier under första världskriget som ett folkmord. Det är säkerligen inte en tillfällighet att rättegången mot honom skall inledas den 16 december, således på dagen ett år efter det att Turkiet av EU fick klartecken att inleda medlemskapsförhandlingar den tredje oktober i år.

Som en historisk ironi är det just de inhemska krafter som Atatürk försökte krossa för 80 år sedan som nu är i färd med att fullborda hans vision om ett i västerlandet förankrat Turkiet.

Ingmar Karlsson